

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ СТЕРЕОТИП У СВІТЛІ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

ETHNOCULTURAL STEREOTYPE IN THE LIGHT OF COGNITIVE LINGUISTICS

Орел І.І.,

orcid.org/0000-0002-7258-1444

кандидат філологічних наук, доцент,

докторант кафедри германської і фіно-угорської філології

імені професора Г.Г. Почепцова

Київського національного лінгвістичного університету

У статті розглянуто місце етнокультурного стереотипу в структурі концепту, виявлено співвідношення змісту стереотипу та змісту концепту. Концепт може володіти одним значенням або комплексом взаємопов'язаних значень, представляючи певну ідею, яка містить інформацію про факти, явища, об'єкти позамовної дійсності, що пов'язані з усіма сферами життя людини. Суспільні знання отримуються у ході історичного розвитку, тому вони є осмисленими і взаємопов'язаними. Установлений зв'язок між знаннями може ґрунтуватись не лише на основі спорідненості, але й на основі протилежності, що фіксує структура концепту.

Поняття, яке містить концепт, є складним ментальним утворенням. Всі його значення і відтінки передаються низкою мовних знаків для відтворення повноти змісту поняття. Серед структурних типів виокремлюються однорівневі, багаторівневі, сегментні концепти.

Етнокультурні стереотипи виникають у результаті когнітивного процесу – категоризації. Стереотипи розглядаємо як вербалізовані або невербалізовані складові частини компонентів у структурі концепту. До вербалізованих складників зараховуємо стереотипи мислення, до невербалізованих – стереотипи поведінки. Стереотипи мислення й стереотипи поведінки можуть представляти складники багаторівневого або сегментного концепту, максимально повно відображаючи поняття. Однорівневі концепти стереотипами не представлені.

Етнокультурний стереотип у межах когнітивної категорії вважаємо компонентом останньої. Стереотип є ефективним психологічним інструментом мислення, який забезпечує процес категоризації, у ході якої стереотип може виступати і основою (прототипом), і результатом когнітивної операції.

У результаті аналізу встановлено, що етнокультурні стереотипи можуть репрезентувати ядро концепту, представляти ознаки когнітивних прошарків, бути складником сегментів. Стереотип вербалізує не лише характерні, але й полярні ознаки концепту, сприяючи формуванню цілісного змісту концепту.

Ключові слова: етнокультурний стереотип, концепт, структура концепту, когнітивна інформація, структура стереотипу, вербалізація.

The place of ethnocultural stereotype in the structure of the concept is considered in the article, the correlation of the content of the stereotype with the content of the concept is revealed. A concept can have one meaning or a set of interrelated meanings, representing a certain idea that contains information about facts, phenomena, object of extraverbal reality that are related to all spheres of human life. Social knowledge is got in the course of historical development, so it is meaningful and interconnected. The established connection between knowledge can be based not only on the basis of kinship, but also on the basis of opposition, which fixes the structure of the concept.

The concept that contains the concept is a complex mental formation. All its meanings and shades are transmitted by a number of linguistic signs to reproduce the completeness of the content of the concept. Among the structural types are single-level, multilevel, segmental concepts.

Ethnocultural stereotypes arise as a result of the cognitive process – categorization. Stereotypes are considered as verbalized or non-verbalized components of components in the structure of the concept. The verbalized components include stereotypes of thinking; the non-verbalized ones include stereotypes of behavior. Stereotypes of thinking and stereotypes of behavior can be components of a multilevel or segmental concept, fully reflecting the concept. One-level concepts are not represented by stereotypes.

Ethnocultural stereotype within the cognitive category is considered a component of the latter. Stereotype is an effective psychological tool of thinking, which provides a process of categorization, during which the stereotype can act as a basis (prototype), and the result of cognitive surgery.

As a result of the analysis it is established that ethnocultural stereotypes can represent the core of the concept, represent the signs of cognitive layers, and be a component of segments. The stereotype verbalizes not only the characteristic but also the polar features of the concept, contributing to the formation of a holistic content of the concept.

Key words: ethnocultural stereotype, concept, concept structure, cognitive information, stereotype structure, verbalization.

Постановка проблеми. Когнітивна природа стереотипів привертає увагу психологів, етнопсихологів, конфліктологів, соціологів, соціолінгвістів, лінгвокогнітологів, етнолінгвістів

(А.Ф. Байбурін, Є. Бартмінські, Ю.В. Бромлей, В.В. Красних, Д. Майєрс, Д. Мацумото, Г. Патнам, Л. Піпло, Д. Сірс, Ю.В. Семендяєва, Ш. Тейлор). Вивчення етнокультурних стерео-

типів залишається актуальним у сучасній лінгвістиці (М.Ф. Алефіренко, А.М. Вежбицька, О.О. Селіванова, В.М. Телія), лінгвокультурології (В.В. Красних, В.А. Маслова, С.Г. Тер-Мінасова), когнітології (Ф.С. Бацевич, В.З. Демянков, О.С. Кубрякова), когнітивній лінгвокомпаративістиці (А.В. Корольова, М.О. Шутова), оскільки саме стереотипи розкривають особливості внутрішнього світу етносу, пояснюють чи виправдовують правила їх поведінки, трактують особливості національного менталітету.

Під етнокультурним стереотипом розуміємо спрощене узагальнене схематизоване правдиве/частково неправдиве/повністю хибне усталене емоційно-оцінне образне уявлення, що відображає інтелектуальні, моральні, фізичні, поведінкові ознаки ауто- чи інгрупи, які мають високий ступінь узгодженості у межах етногрупи, що стереотипізує.

Завданням когнітивістики визначено дослідження відображених у семантиці одиниць мови, структур процесів мислення, поведінки людини [7], тому когнітивна лінгвістика зорієнтована на вивчення результатів процесу пізнання через мову, а здатність використовувати мову розглядається як один із видів когнітивної діяльності. Когнітивна лінгвістика (як складова частина когнітології) вважає використання мови одним із видів пізнавальної діяльності, вивчаючи мовні знаки щодо репрезентації у їх семантиці результатів дії когнітивних механізмів свідомості людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студіюванню стереотипів присвятили свої дослідження українські, вітчизняні та закордонні дослідники. В українському мовознавстві розглядалось питання реконструкції стереотипів на основі архетипів, описано їх контенсивно-формальну типологічну таксономію (М.О. Шутова), розкрито лінгвокультурологічний аспект інтерлінгвальної лакунарності стереотипів (М.І. Онищук), виявлено причини формування національних/етнічних стереотипів та способи їх трансляції у дискурсі (жарти, анекдоти) (В.М. Манакін). У вітчизняних наукових розвідках вивчались питання, пов'язані зі значенням стереотипів у міжкультурній комунікації (С.А. Чеканова), взаємозв'язком стереотипів і упереджень та їх впливом у процесі сприйняття представників інгрупи чи аутогрупи (В.Д. Попков), відображенням МКС у стереотипах у розрізі когнітивної лінгвістики (А.В. Махмудова). Зарубіжні лінгвісти досліджують використання стереотипів у Інтернеті та на вебсторінках (Uwe Quasthoff, Erla Hallsteinsdóttir), стереотипи у соціокультурному

та соціолінгвістичному просторі (Kader Aki), стереотипи в аспекті когнітивної лінгвістики як способів схематизації знань (К.-Р. Konderding).

Постановка завдання. Попри активне вивчення зазначеного феномена, низка питань щодо виникнення стереотипів (моделі категоризації), способів відображення позамовної дійсності у структурі стереотипів, шляхів трансляції когнітивної інформації у структурі стереотипів та у семантиці одиниці мови на їх позначення, впливу мовних та позамовних чинників, які сприяють модифікації стереотипів (образів чи схем, що виступають основою внутрішньої форми мовної одиниці на позначення стереотипу), способи вербалізації стереотипів, шляхи формування оцінки у структурі стереотипу та підстави для її зміни, причини зникнення стереотипних уявлень та низка інших проблем потребують подальшого детального розгляду. Актуальним залишається також питання взаємозв'язку стереотипу й концепта у розрізі когнітивної лінгвістики.

Метою нашого дослідження є виявлення місця стереотипу у структурі концепту. Для досягнення зазначеної мети завданнями розвідки визначено уточнення поняття концепту і його структури; з'ясування того, який саме компонент структури концепту відображається стереотипом; встановлення зв'язку змісту стереотипу зі змістом концепту; відстеження того, виражає стереотип лише споріднені характеристики компонентів концепту з ядром, чи можливе вираження протилежних ознак.

Виклад основного матеріалу. У центрі уваги досліджень когнітивної лінгвістики перебуває людина, яка використовує систему мовних знаків як когнітивний інструмент для кодування (збереження), передачі (трансляції) і трансформації інформації. Увага звертається на ментальні основи продукування й розуміння мовлення (як внутрішньої когнітивної структури), у процесі реалізації якого мовні знання задіяні у переробці інформації [3, с. 53].

У межах когнітивної лінгвістики низка питань висвітлюється з позиції когнітивної семантики. Зокрема, проблеми мовної картини світу, питання концептуалізації і категоризації понять, використання мовних знаків різних рівнів для ментальних репрезентацій когнітивних структур чи категорій тощо [3, с. 54–55]. Розуміння категоризації понять у напрямі когнітивної семантики, дослідження формування ментального/національно-культурного специфічного понятійного простору уможливають розгляд базисних знань про об'єктивну реальність, які містять понятійні структури, ког-

нітивних категорій, репрезентованих у семантиці мовних знаків [7].

Центральною категорією дослідження когнітивної лінгвістики вважається концепт. Проте, як зазначають дослідники (А.П. Бабушкін, М.М. Болдирев, С.Г. Воркачев, Є.С. Кубрякова, З.Д. Попова, І.А. Стернін), це поняття не можна аналізувати тільки в межах лінгвістики, оскільки воно належить також до когнітивної психології, психолінгвістики, лінгвокультурології та низки інших дисциплін. Лінгвістичне розуміння концепту в аспекті когнітивістики полягає в тому, що це поняття пояснює одиниці ментальних чи психічних ресурсів людської свідомості та інформаційної структури, яка відображає набуті знання, а також є оперативною одиницею пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й системи мови, всієї картини світу, яка відображається у людській свідомості [3, с. 90].

В.З. Дем'янков розглядає концепт як змістову сторону мовного знака, який володіє одним значенням або комплексом зв'язаних значень. За змістом знака приховане поняття, яке дослідник називає ідеєю, що фіксує суттєві властивості реалій, явищ та відношення між ними. Ці ідеї відображають розумову, духовну, матеріальну сфери життя людей; здобуті у ході історичного розвитку народу, зафіксовані суспільним досвідом, тому соціально осмислені, через що співвідносяться з іншими поняттями (спорідненими чи протилежними). Оскільки поняття в основі концепту є складним ментальним утворенням, то його вербальне вираження можливе за допомогою різних мовних знаків, які транслюють відтінки його значень (також метафоричні значення). Такі концепти називають базовими чи основними, які мають супутні малі/небазові концепти. Вони не завжди володіють оцінкою, притаманною цілому концепту, чи відсутністю традиційності позначення поняття. Незважаючи на це, «малі» концепти входять до структури «базових» і сприяють більш повному відображенню поняття/ідеї [2, с. 606; 5, с. 603].

О.С. Кубрякова вважає, що концептом можна називати те значення, яке зафіксоване мовним знаком [3, с. 92]. М.М. Болдирев зауважив, що таке значення передає лише частину концепту (поняття) [1, с. 26]. Невербалізована частина концепту фіксується у свідомості різного типу ментальними структурами, такими як схеми, картини, образи. Вербалізовані і невербалізовані компоненти концепту формують складну структуру, не лише репрезентовану мовними знаками, але й представлену у людській пам'яті у вигляді

уявлень, сценаріїв поведінки, типових для певних ситуацій.

Й.А. Стернін виокремлює у структурі концепту ядро і пов'язані з ним когнітивні прошарки, які відображають «певний результат пізнання зовнішнього світу, результат когніції» (процес, за допомогою якого відбувається оброблення інформації (сприйняття, пам'ять) [СУМ]). Аналізуючи структуру концептів, дослідник вирізняє однорівневі концепти (мають тільки ядро), багаторівневі концепти (ядро й когнітивні прошарки – абстракції певного рівня), сегментні концепти (ядро оточене декількома сегментами) [4, с. 62].

Стереотипи утворюються на основі когнітивних знань у результаті психічної діяльності людини, спрямованої на спрощення (для полегшення і пришвидшення сприйняття задля економії зусиль) та упорядкування предметів реального світу, тобто категоризації, яка викликана необхідністю раціоналізації/ класифікації/систематизації об'єктів позамовної дійсності на основі виокремлених ознак, які мають певний логічний (або ні, тому що метафоричне чи метафтонімічне переосмислення пояснюється лише на основі ономазіологічного аналізу) зв'язок. Оскільки стереотипи виникають у результаті когніції, то ми розглядаємо етностереотипи як складові частини концептів, які можуть бути представлені на лінгвальному рівні цілою низкою мовних знаків на позначення етнокультурного стереотипного уявлення. Вербалізованими компонентами концептів вважаємо стереотипи мислення (лінгвалізовані образи й схеми поведінки), невербалізовані – стереотипи поведінки. Як ті, так і інші можуть виступати компонентами одного концепту.

Якщо етнокультурні стереотипи розглядати з позиції когнітивних категорій, то стереотипи є ефективним психологічним інструментом, який використовується у мисленні [9, с. 72]. На цій підставі однією з основних функцій етностереотипів називають пізнавальну [10], оскільки стереотипи є структурними компонентами категорій і наповнюють їх, тому стереотипи виконують роль елементів мислення, на основі яких відбувається подальша категоризація. Стереотип виступає одночасно її прототипом і результатом.

Структура стереотипу складається з трьох компонентів, тандем яких функціонує в процесі пізнання, мислення, категоризації. Когнітивний компонент містить уже відому інформацію про об'єкт, яка є підґрунтям для сприйняття, класифікації і засвоєння нових знань. Зміст когнітивного компонента може змінюватися під впливом зовнішніх чинників (зміна об'єктивних обставин,

вплив ЗМІ тощо). Структуру когнітивного компонента складає низка елементів, які утворюють ієрархію залежно від об'єму стереотипізованого об'єкта. Зміст когнітивного компонента поділяють (Н.П. Шихирев) на інформаційну складову частину, тимчасову перспективу, центральність і периферійність (на основі прототипів). Афективний компонент володіє різним об'ємом цінностей та інтенсивності, що виявляється у проявах діаметрального оцінювання «добре – погано», «правильно – неправильно» тощо. Конативний компонент визначає тип поведінки щодо представників або цілої ауто- чи інгрупи [6, с. 162].

Якщо вербалізований концепт розглядати як континуум мовних знаків, до якого входять також вербалізовані стереотипи, то видається можливим уточнити структуру концепту. Концепт (за Й.А. Стерніним) містить ядро або ядро і когнітивні прошарки, або ядро і сегменти. Якщо ядро концепту представлено етнокультурним стереотипним уявленням про поняття, то, відповідно, ядро концепту транслюватиме когнітивну, афективну й конотивну інформацію як центральну. Якщо етнокультурний стереотип представлятиме когнітивний прошарок у структурі концепту, то змістова структура стереотипу, представлена у його складі, транслюватиметься додатковими когнітивними нашаруванням (уточнюючими) до ядра концепту. Якщо ж стереотипи відображатимуть сегменти ядра концепту, то концепт лише частково передаватиме стереотипне національно-культурне бачення поняття.

Стереотипізація за своєю сутністю є когнітивним процесом, результат якого частково має вербальне вираження (стереотипи мислення). Стереотипи поведінки представлені обрядами, ритуалами, звичаями, традиціями і мають знакове вираження не завжди у поєднанні з вербальним [8, с. 174], тому основним транслятором стереотипів виступають мовні знаки.

Матеріалом нашого дослідження вибрано німецькі ФО на позначення німецьких етностереотипів. Для виявлення місця стереотипів у структурі концепту розглянемо вербалізовані компоненти концепту “Freundschaft” і виявимо ті з них, що представлені етнокультурними стереотипами.

Поняття “Freundschaft” словники тлумачать як відносини між двома чи більше людьми, засновані на взаємній прихильності [Duden], довірі, симпатії [WIW]; форму добровільної соціальної взаємодії, що ґрунтується на взаємності [LP]. На основі визначень поняття “Freundschaft” до ядра концепту відносимо такі складники, як *Beziehung, Vertrauen, Sympathie, Gegenseitigkeit*.

Поняття “Freundschaft” походить із VIII ст. (зафіксоване у формі “vriuntschaft”), а з XI ст. воно означало «спільноту родичів», пізніше отримало значення «дружні відносини». До суміжних значень поняття, які ми розглядаємо як когнітивні прошарки, належать *Gemeinschaft, Kameradschaft, eine Freundschaft aufkündigen, eine Freundschaft beschwören, eine Freundschaft bewähren, eine Freundschaft festigen, Freundschaft knüpfen, jemandem die Freundschaft kündigen, eine Freundschaft pflegen, eine Freundschaft vertiefen* тощо [WIW], *Brüderschaft, Bund, Eintracht, Harmonie, Verbundenheit, Zuneigung, Zusammengehörigkeit, Bruderbund, Bruderschaft, Kumpanei (umg., oft abwertend) [OL]* та сегменти концепту, такі як *Bekanntenzreis, Bekanntschaft [OL], Freundschaftsanfrage, -armband, -besuch, -beteuerung, -beweis, -sbezeugung, Freundschaftsbündnis, -dienst, -fahne, -geschenk, -pakt, -preis, -rat, -ring, -spiel, -treffen, -vertrag, -verhältnis; deutsch-amerikanische Freundschaft, deutsch-französische Freundschaft* тощо [WIW].

У ході аналізу корпусу досліджуваних одиниць виявили стереотипне бачення елементів ядра концепту *Vertrauen: Freundschaft fließt aus vielen Quellen, am reinsten aus dem Respekt [FZ]; Freundschaft zwischen Frauen ist nicht viel mehr als ein Nichtangriffspakt [FZ], Beim Geld hört die Freundschaft auf [WIW]* (поняття «недовіра» відносимо до характеристики ядра, хоча воно не має прямих ознак концепту, а представляє полярне значення, яке доповнює когнітивну складову частину концепту; *Gegenseitigkeit – Freundschaft, das ist eine Seele in zwei Körpern [FZ]*); декількох елементів когнітивних нашарувань: *eine Freundschaft aufkündigen: mit jemandem brechen; aus dem Leim gehen; das Tisch Tuch (zwischen sich und jemand anderen) zerschneiden [WRRiASWUS]; eine Freundschaft bewähren: Freundschaft zweier Frauen – meistens nur die Verschwörung gegen eine dritte! [FZ]*; сегменти концепту: *Freundschaftsbündnis: Uneigennützig Freundschaft gibt es nur unter Leuten gleicher Einkommensklasse [FZ]*.

Висновки. Отже, етнокультурний стереотип розглядаємо як спрощене і схематизоване правдиве чи хибне (частково або повністю) емоційно-образне уявлення про ознаки своєї або чужої групи, які є загальноприйнятими в інгрупі.

З'ясовано, що концепт представляє певне поняття (складне ментальне утворення), яке частково має вербальне вираження, представлене мовними одиницями різних рівнів. До вербалізованих складників поняття відносимо сте-

реотип мислення. Частина елементів концепту не відображена вербально та зберігається в пам'яті у формі образів, картинок, схем, тобто стереотипів поведінки.

Встановлено, що етнокультурний стереотип виступає компонентом у структурі концепту. Виявлено, що стереотипне уявлення може представляти ознаки ядра концепту (крім однорівневих), ознаки когнітивних нашарувань, виступати складником сегментів. Етнокультурний стереотип вербалізує не лише притаманні концепту ознаки,

але й полярні, доповнюючи у такий спосіб цілісність змісту концепту. За активації стереотипу в структурі концепту зміст стереотипного образу впливає на вербальну репрезентацію змісту концепту, активуючи власні складові частини, а саме когнітивну, афективну, конативну.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні деталізованої структури концепту, представленого стереотипами мислення й способів відображення змісту стереотипу в змісті концепту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики* : научное издание / под ред. И.А. Стернина. Воронеж : Воронежский государственный университет, 2001. С. 25–35.
2. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. *Язык как материя смысла* : сборник статей в честь академика Н.Ю. Шведовой / отв. ред. М.В. Ляпон. Москва : Издательский центр «Азбуковник», 2007. С. 606–622. URL: http://www.infolex.ru/FOR_SHV.HTM (дата звернення: 19.03.2021).
3. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. Москва : Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. 245 с.
4. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж, 2001. С. 58–65.
5. Шведова Н.Ю. Русский язык: избранные работы. Москва, 2005. 638 с.
6. Шихирев П.Н. Современная социальная психология США. Москва, 1979. 448 с. URL: https://www.phantastike.com/social_psychology/sovremenn_soc_psihologiya_shihirev/html (дата звернення: 19.05.2021).
7. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник для фахівців. Київ : Артєк, 1998. 336 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/357935> (дата звернення: 12.05.2021).
8. Шутова М.О. Методологічні установки у вивченні етностереотипів та методика їх комплексної реконструкції. *Вісник КНЛУ. Серія: Філологія*. 2015. Т. 18. № 1. С. 173–183.
9. Berry J.W. Acculturation and adaptation in a new society. *International Migration*. 1992. P. 69–85.
10. Zastrow H.C., Kirst-Ashman K.K. Understanding Human Behavior and the Social Environment. 8th ed. Brooks ; Cole : Cengage learning. 2007. 411 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/328474101/Charles-Zastrow-Karen-K-Kirst-Ashman-Understanding-Human-Behavior-and-the-Social-Environment-Thomson-Brooks-Cole-2007> (дата звернення: 12.05.2021).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА:

1. СУМ: словник української мови : в 11 т. URL: <https://slovyk.ua/index.php> (дата звернення: 18.05.2021).
2. Duden: Duden. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Freundschaft> (дата звернення: 09.05.2021).
3. FZ: Freundschaft Zitate. 139 Zitate und Sprüche über Freundschaft. URL: <http://zitate.net/freundschaft-zitate> (дата звернення: 10.05.2021).
4. LP: Lexikon der Psychologie. URL: <https://www.spektrum.de/lexikon/psychologie/freundschaft/5328> (дата звернення: 18.05.2021).
5. OL: Oxford Languages. URL: <https://languages.oup.com/google-dictionary-de> (дата звернення: 12.05.2021).
6. WIW: Wortbedeutung.info. Wörterbuch. URL: <https://www.wortbedeutung.info/Freundschaft> (дата звернення: 18.05.2021).
7. WRRiASWUS: Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache. URL: <https://www.redensarten-index.de/suche> (дата звернення: 20.05.2021).